

УДК 94(477):[323.1:81'272]:327.8(470)«18/19»

DOI: 10.20535/2307-5244.56.2023.288770

Т. В. Винарчук

ORCID: 0000-0001-5642-2753

Запорізький національний університет

T. Vynarchuk

Zaporizhzhia National University

УКРАЇНСЬКА МОВА VS ІМПЕРІЯ: ГЛУХИЙ КУТ ІМПЕРСЬКОГО ЕТНОЦИДУ

*The Ukrainian Language vs Empire:
the Dead-End for the Imperial Ethnocide*

Автор статті пропонує доповнити дослідження національної політики Російської імперії щодо українців терміном «етноцид». Цей термін, на відміну від поняття «русифікація», віддзеркалює основну імперську мету, яка полягала в знищенні українців як особливої етнокультурної спільноти. Залучення до наукового аналізу концепції модернізації та теорії модерних націй дає змогу розширити розуміння причин, через які Російська імперія заперечувала самобутність української нації, її культури та мови. Нездатність Російської імперії модифікувати російський національний проєкт відповідно до реалій модерної доби, а також політика етноциду української культури та утисків національних прав інших поневолених народів спричинили занепад імперії.

Ключові слова: українська модерна нація, русифікація, асиміляція, українське національно-культурне відродження, Російська імперія, ідентичність, політика скривдження.

This article provides a comprehensive analysis of the Ukrainian society's historical context, with a specific focus on the profound influence exerted by the Russian Empire and the USSR on the development of Ukrainian language and culture — an integral facet of the nation-building process. It seeks to shed light on the resurgence of Ukrainian national and cultural identity during the Russian Empire's dominion, as well as the concurrent emergence of the modern Ukrainian nation and the formation of a Ukrainian state during the late 19th and early 20th centuries. The central objective of the article is to delve into the motivations driving the Russian Empire's vehement opposition to the Ukrainian language's existence and to elucidate the nature of its imperial policies vis-à-vis Ukrainian language and culture.

In pursuit of these research objectives, the author draws upon the scholarly insights of notable figures in the field. Specifically, the analysis is informed

by Benedict Anderson's seminal work on the significance of national languages in the construction of modern nations as «imagined communities». Additionally, the conceptual framework incorporates Anthony Smith's theory of «ethnocide», which provides a lens through which to examine the imperial policies discussed. Furthermore, the article makes use of Francis Fukuyama's concept of «resentment» and the dynamics of identity politics within marginalized groups, offering a contemporary perspective that enriches the examination of historical events and their consequences.

The article's scholarly innovation lies in its introduction of the term «ethnocide» to augment the analysis of the Russian Empire's national policies towards Ukrainians. The incorporation of this term enables a focused examination of the distinctive characteristics of imperial policies, which were oriented toward the deliberate destruction of Ukrainians as an ethnocultural community. Furthermore, the research breaks new ground by elucidating the adverse repercussions of the ethnocide policies on the Russian Empire itself.

The primary catalyst for the Russian Empire's rejection of the Ukrainian language and nation was rooted in the overarching ideology of the «Great Empire». This concept, propagated by Russian imperial scholars for political expediency, posited Russia as the legitimate heir to Kyivan Rus. However, the Ukrainian language and culture posed a direct challenge to Russia's unfounded claims to Kyiv's historical and cultural heritage. Consequently, Russia embarked on a campaign to undermine Ukrainian cultural and linguistic identity, aligning with the ethnocide concept. Despite the empire's efforts to modernize ethnic communities and assimilate them into a broader Russian identity, it failed to eradicate Ukrainians as an ethnocultural group. The escalating suppression of the Ukrainian language only served to galvanize Ukrainians in asserting their dignity. National humiliation, coupled with social and economic exploitation, gave rise to a burgeoning national liberation movement among Ukrainians.

The Russian Empire's stringent measures against the Ukrainian language, including restrictions on education and a dearth of Ukrainian-language schools, hindered its modernization efforts, causing it to lag behind European nations. As World War I loomed on the horizon, intensifying national conflicts within the empire posed an internal threat and favored hostile foreign powers. The empire's inability to adapt, compromise, and its escalating constraints on language policies transformed the Ukrainian language challenge into a severe predicament for the empire.

Keywords: Ukrainian modern nation, russification, assimilation, Ukrainian national and cultural reassertion, the Russian Empire, identity, resentment policy.

Функціонування української мови як офіційної, внесення змін до правопису, визначення статусу російської й мов інших національних меншин час

від часу спричиняють гострі дискусії в українському суспільстві, що зумовлює *актуальність* звернення до наукового аналізу наслідків національної політики Російської імперії та СРСР щодо української мови та культури як важливих компонентів становлення нації.

В історичних дослідженнях окреслюється низка *наукових проблем*, які з огляду на специфіку об'єкта уваги передбачають звернення до історії мови, зокрема, до вивчення формування модерних націй. Сучасні дослідники не піддають сумнівам негативний вплив національної політики Російської імперії на розвиток української мови та культури, що ускладнювало формування української модерної нації. Наприклад, особливості національної політики Російської імперії й тоталітарного режиму СРСР, її негативні наслідки для національно-культурного розвитку українців досліджував А. Каппелер (Каппелер, А. 2005). С. Плохій також проаналізував підґрунтя конфлікту російського історичного нарративу великої імперії зі становленням модерної української нації (Плохій, С. 2019). В. Кравченко (Кравченко, В. 2011) кілька публікацій присвятив формуванню української модерної ідентичності, історичним і політичним контекстам різних етнонімів України та пов'язаними з ними ідентичностями. Українські дослідники Л. Залізник (Залізник, Л. 2014) та К. Галушко (Галушко, К. 2010) спростували історичні міфи Російської імперії й СРСР, які є викривленою версією українського етногенезу.

Проте наразі постають питання, що дають змогу поглибити розуміння особливостей національно-культурного відродження українців періоду панування Російської імперії, становлення української модерної нації та державотворення наприкінці XIX — на початку XX ст. Зокрема це причини безкомпромисного заперечення та непохитної заборони української мови в Російській імперії всупереч державним практичним інтересам самої імперської влади в умовах відставання модернізації від провідних світових країн та наростання міжнародного конфлікту наприкінці XIX — на початку XX ст. Окрім того, потребує осмислення повнота характеристики національної політики Російської імперії щодо українців у термінах, які традиційно використовують історики, а саме «русифікація» й «асиміляція». Національна політика Російської імперії, безперечно, перешкождала розвитку національних мов і культур поневолених народів, однак варто розглянути наслідки й роль у занепаді російської монархії національної політики імперії щодо українців та інших поневолених народів.

Методологію дослідження зумовлено специфікою наукових проблем, які порушує автор публікації. Насамперед, питання, пов'язані з розвитком та становленням національної мови й культури потребують міждисциплінарного підходу, зокрема теоретичних і методологічних розробок філологів та літературознавців. Українська мова не є центральним об'єктом цього досліджен-

ня, однак ми намагаємося проаналізувати імперську національну політику щодо України, українське національно-культурне відродження в контексті становища української мови як один із центральних напрямів політики імперського етноциду, а також як важливу складову в формуванні української модерної нації, національно-культурної емансипації українців. Для визначення особливостей імперської політики щодо українців і ролі української мови в протистоянні етноциду, формуванні української ідентичності, становленні модерної нації, окрім загально-наукових та історичних методів, автор особливу увагу приділяє компаративному аналізу. До наукового аналізу залучено важливі висновки про місце національних мов у формуванні модерних націй як уявлених спільнот Б. Андерсона (Андерсон, Б. 2001). Для дослідження національної політики Російської імперії щодо українців автор послуговується характеристикою етноциду Е. Сміта (Сміт, Е. 1994) та концепцією політики скривдженості й ідентичності скривджених груп Ф. Фукуями (Фукуяма, Ф. 2020).

Наукова новизна публікації полягає в спробі доповнити усталену термінологію аналізу національної політики Російської імперії щодо українців терміном «етноцид». Використання терміна «етноцид» дасть змогу точніше окреслити особливості імперської політики щодо українців, акцентувати на її меті знищити українців як етнокультурну спільноту. Окрім того, дослідницькою новацією автора є визначення політики етноциду української культури як одного з чинників ослаблення Російської імперії й занепаду її під час Першої світової війни.

В історичних дослідженнях щодо національної політики Російської імперії та СРСР найчастіше використовують терміни «русифікація» й «асиміляція». Наскільки повно поняття русифікації віддзеркалює особливості політики Російської імперії щодо мови та культури України?

Поняттям «*русифікація*» позначають комплекс заходів, спрямований на інтеграцію поневолених народів Росії через витіснення національної мови й культури з публічного простору, освіти, адміністрації, науки тощо для домінування російської мови та культури (Дзюба, І. 2012, с. 373). Термін «*асиміляція*» характеризує результат культурної політики однієї етнічної групи щодо іншої, або культурних впливів, що полягає в втраті етнічної мови та культури групи й прийнятті культурної традиції іншої етнічної групи (Ясь, О. 2003, с. 145).

Проте політика русифікації передбачає, насамперед, усвідомлення відмінностей і розуміння культурних особливостей спільноти, яка є об'єктом культурного тиску, оскільки його метою є підміна однієї етнічної культури на іншу задля трансформації ідентичності. В Російській імперії для означення заходів щодо поширення російської мови та культури використовували поняття «обрусение», всі неросійські етнічні спільноти окреслювали

загальним поняттям «інородці». Українців до категорії «інородців» не зараховували, в російській імперській схемі етносів їх не було як окремого народу, натомість вони розглядалися як складова «триєдиної руської нації» (Горбань, Т. 2007, с. 79). Відповідно до імперської класифікації народів українська мова й культурна традиція трактувалися як локальні особливості культури російської провінції. Отже, немає іншого народу, тобто «інородців», тому немає об'єкта русифікації.

Попри варіативність національної політики імперії в регіонах одна з принципових відмінностей від українських губерній полягала в дозволі в закладах освіти для інородців, принаймні початкового рівня, використовувати рідну мову. Наприклад, Н. Ільмінський (1822–1892), російський православний місіонер, освітянин і автор абетки татарської мови на кириличній основі, розробник системи навчання інородців, що мала сприяти їх «обрусенню», наполягав на необхідності навчання російської мови через рідну (Латыпова, Р. 2014). Він обґрунтовував необхідність заміни традиційної арабської графіки в писемності мусульманських народів на абетку російську, читання спочатку текстів рідною мовою в транслітерації російськими літерами задля подальшого швидкого переходу до читання російських текстів. Його підхід підтримували високопосадовці. Так, генерал-губернатор Туркестану К. фон Кауфман у листі до міністра народної освіти Д. Толстого від 1 березня 1876 р. погоджувався з зауваженнями М. Ільмінського: «...именно облегчить начало к изучению государственного языка нашего и тем дать средство к объединению различных народностей...»¹.

На наш погляд, використання лише терміна «русифікація» для характеристики національної політики Російської імперії щодо української культури не розкриває повною мірою всі її аспекти й особливості. Останнім часом мовознавці в працях з історії української мови застосовують термін «лінгвоцид», акцентуючи на спрямованості політики Російської імперії та СРСР на знищення української мови. Наприклад, київська професорка Л. Масенко термін «лінгвоцид» винесла в назву збірника документів і матеріалів з історії української мови в умовах СРСР (Масенко, Л. 2005).

Незважаючи на те, що термін «лінгвоцид» вказує на прагнення Російської імперії й тоталітарного режиму СРСР знищити українську мову, поза цим поняттям залишається широкий спектр компонентів культурної традиції та інтелектуальних смислів, що є квінтесенцією української спільноти як нації. Серед них, окрім національної мови, вагоме місце посідають культура, історична пам'ять та ідентичність. У науковій літературі вживають ще два терміни, які викривають злочинні дії однієї спільноти проти іншої. Якщо спільнота знищується фізично, то вживають поняття «геноцид». Для

¹ Из переписки по вопросу о применении русского алфавита к инородческому языкам. Казань: Тип. Императорского университета, 1883. С. 6.

означення винищення самобутньої етнічної культури без фізичної розправи, внаслідок чого народ зникає як особлива група з культурного, ментального, історичного простору, вживають термін «етноцид». В «Енциклопедії історії України» цей термін визначають як політику знищення етнокультурних особливостей певної групи, підкреслюють його близькість за змістом до терміна «асиміляція», наводять пояснення про це робочої групи з корінних народів ЮНЕСКО (Головка, В. 2005).

Британський дослідник феномену націй Е. Сміт як приклади етноциду наводить зникнення давніх фінікійців, хеттів, еламців. Він вказує, що в давньому світі з намірами викоринити іншу спільноту знищували храми (Сміт, Е. 1994, с. 40–41). У давньокитайській традиції остаточна перемога над ворогом також завершувалася руйнацією храмів предків переможеної групи (Фукуяма, Ф. 2018, с. 120). У давню епоху храми виконували важливу функцію в етнокультурній комунікації спільноти, відігравали ключову роль у маркуванні простору, слугували місцями пам'яті, демонстрації визнання цінностей, належності, підтримки зв'язків, тому їх зникнення переривало передачу культурної традиції від покоління до покоління, руйнувало символи, навколо яких об'єднувалася спільнота.

В модерні часи цілеспрямоване знищення народу як групи з самобутньою етнічною культурою значно ускладнилося, лише руйнації храмів стало недостатньо. Етнічні спільноти вже володіли писемністю, що дало змогу зафіксувати фольклор і різні народні оповідання, зокрема історичні. Під час уніфікації мови набували узагальнених правил орфографії та лексичних стандартів, що заклало основу для формування національного публічного простору й комунікації. Культурних форм, що втілювали етнічність, стало набагато більше, ніж у давню епоху, вони урізноманітнилися кількісно та якісно. Наприклад, фольклор, будівництво й художня творчість трансформувалися у мистецтво літератури, архітектури та живопису. Епоха верховенства релігійних ідентичностей відходила в минуле, національні мови охоплювали релігійну сферу, що сприяло окресленню національних кордонів модерних націй і виходу на провідні позиції національних ідентичностей. Саме на перекладах Біблії національними мовами як одному з важливим чинників становлення модерних націй наголошував Б. Андерсон (Андерсон, Б. 2001, с. 65).

Окрім того, модернізація спричинила трансформацію соціальної структури й демократизацію суспільств. На відміну від суспільства аграрної епохи, яке визначали сурова субординація верств із різним правовим статусом і наявність привілейованої меншості, в суспільстві індустріальної епохи соціальні відносини ґрунтуються на визнанні рівності всіх громадян. Щодо груп, учений Ф. Фукуяма з посиленням демократизації пов'язує прагнення поневолених народів незалежності та рівного статусу з іншими (Фукуяма, Ф. 2020, с. 33).

Російська імперія щодо українців, на відміну від визначених законодавством іногородців, проводила політику етноциду, проте її результативність у модерні часи вже ослабла, тому від самого початку вона була приречена на провал.

Модернізація в Російській імперії створила передумови для трансформації етнічних спільнот у модерні нації, як і поневолених народів, так само й самих росіян. Однак, якщо національні проекти решти поневолених народів Російської імперії у ключових моментах не перетиналися з російським, та, найголовніше, не конфліктували з ним, то український принципово суперечив імперському.

У 1830-х рр. після польського визвольного повстання парадигма російської громадянської ідентичності кардинально змінилася в бік етнічного наповнення й формулювання тези про триєдиний руський народ, що об'єднував росіян, українців і білорусів (Плохій, С. 2019, с. 55). Але вже в першій половині XIX ст. російський національний проект триєдиної нації наштовхнувся на істотний спротив у формі становлення модерної української нації, складовою якою була активізація розвитку української літературної мови. Публікації українською мовою літературних творів І. Котляревського, Т. Шевченка голосно нагадали Російській імперії про існування українців в історичному, культурному та географічному просторі, що безапеляційно приписувалося російській етнокультурній спільноті. Оприлюднення поетичних творів українською мовою спричинило протест і обурення російської публіки, що заявляла про недоречність публікацій вигаданим діалектом. Саме так визначали мову творів Т. Шевченка та «Енеїди» І. Котляревського. Російський читач просто не розумів української (Плохій, С. 2019, с. 101–102).

Врешті, знайшовся привід для розправи — Т. Шевченка жорстоко покарали за справою Кирило-Мефодіївського братства. Роздуми над причинами заборони писати вірші й малювати не давали Т. Шевченку спокою, щоденникові записи останніх місяців заслання в очікуванні звістки про звільнення сповнені відчаю, розчарування та болю безпорадної людини, яка так і не змогла прийняти абсурдного вироку й жорстокості людей: «Писати заборонено за обурливі вірші малоросійською мовою. А малювати — і сам верховний суддя не знає, за що заборонено»¹.

В пам'яті поета добре закарбувався присуд російського імператора, саме в такому формулюванні йому офіційно оголосили вирок: «... сочинял стихи на малороссийском языке, самого возмутительного содержания»². Жорстокість покарання за сатиричну поезію дивує та порушує питання, чи вар-

¹ Шевченко Т. Щоденник. Львів: Апріорі, 2015. С. 27.

² 1847 р травня 30. Запис рішення в справі Т. Г. Шевченка, зроблений III відділенням // Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Київ: Наук. Думка, 1990. Т. 2. С. 329.

та сатира, навіть найгостріша, більшого покарання, ніж вилучені під час слідства в інших учасників братства тексти на історичну тематику, або програмні документи? Водночас у формулюванні звинувачення привертає увагу акцент на мові поезії — малоросійській, тобто українській. Від такої характеристики складається враження, що саме мова поезії стала обтяжливою обставиною злочину поета.

Граф О. Орлов, шеф корпусу жандармів, очільник III відділення власної канцелярії, особисто контролював слідство й доповідав російському імператорові Миколі I. Увага чиновника такого високого рангу до провінційного гуртка, що об'єднував трохи понад десяток інтелігентів, свідчить про високий рівень занепокоєності імперії. Це частково пояснювалося негативним досвідом польського визвольного повстання 1830–1831 рр. і привертало увагу до Києва та Правобережної України як до осередка непокори. Також занепокоєння спричинив несподіваний вияв бунтарства в середовищі поза традиційними соціальними протестами селянства. Український протест осіб освітянського й наукового середовища засвідчив його вихід на новий, інтелектуальний рівень. Це лякало невідомістю, оскільки на відміну від селянських протестів, мотиви, завдання та можливості борців-інтелектуалів були незрозумілі, досвіду такого імперія не мала.

Шеф жандармів О. Орлов у діяльності трьох фундаторів гуртка — М. Гулака, В. Білозерського, М. Костомарова — не побачив серйозної загрози для імперії, на його думку, вони не могли залучити військових, народ і спричинити повстання. Водночас найбільше шефа жандармів непокоїла Шевченкова поезія малоросійською мовою, зростання популярності його віршів: «С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастьях возвратить эти времена и о возможности Украине существовать в виде отдельного государства»¹.

Жандарм у популярності поезії Т. Шевченка розпізнав загрозу імперському пануванню над Україною. Річ у тім, що людині властиве прагнення до естетики, яка має потужний вплив на емоційну сферу, адже прекрасне породжує позитивні емоції, задоволення, насолоду. При трансформації селянських спільнот у модерні нації поезія, живопис і архітектура відігравали важливу роль. Естетика поетичного слова, краса художнього образу силою позитивних емоцій глибоко просочувались у свідомість людей та кристалізували відчуття належності до спільноти, єдності, визнання духовних цінностей. Так само в давні часи гуртували колективні молитви й релігійні обряди, культ предків і храми. Водночас глибоко пов'язані з культурною традиці-

¹ 1847 р. травня 26. Доповідь О. Ф. Орлова Миколі I про діяльність Кирило-Мефодіївського товариства і пропозиції щодо покарання його членів // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Київ: Наук. Думка, 1990. Т. 1. С. 67.

єю твори мистецтва надавали спільній культурі модерної нації національного забарвлення.

Яскравим прикладом того, як мистецтво спиралося на давню культурну традицію, пов'язувало епохи, покоління та об'єднувало етнокультурну спільноту в націю, є поезія Т. Шевченка. По-перше, українська мова віршів, зрозуміла й рідна для українського селянства, сприяла швидкому поширенню творів поміж україномовного населення. Російська мова поезії О. Пушкіна та М. Лермонтова була малозрозумілою для українських селян, так само як чужими й далекими художні образи, ідеї, мотиви їхніх творів. По-друге, зміст творів Т. Шевченка віддзеркалював уявлення українців про історичне минуле, героїку та життя предків, цінності й водночас негативне розуміння наслідків російського панування. Сюжети, взяті з глибин української народної культури, віддзеркалювали сум за минулим і відрізнялися від російської історичної схеми, а також винували царя за життя в злиднях та втратах порівняно з козацькою добою. У народних оповіданнях та переказах, які зібрані видатні українські вчені Я. Новицький і Д. Яворницький на Півдні України наприкінці XIX — на початку XX ст., так само як у поезії Т. Шевченка, життя за козацьких часів згадується як «золота доба» свободи та заможності на протигагу злидням і неволі з приходом російських царів (Винарчук, Т. 2014). Образи творів Т. Шевченка імпонували не лише селянству, вони були близькі нащадкам козацької старшини, що в російській становій ієрархії отримала визнання як дворянство, а також інтелектуалам.

Викриття Кирило-Мефодіївського братства продемонструвало російському імперіалізму, що інтелектуальна асиміляція українців не відбулася, навпаки, виявлені документи, суспільно-політичні й наукові погляди його учасників вказували на те, що відбулось осмислення українських перспектив у контексті тогочасних європейських інтелектуальних тенденцій. Граф О. Орлов наголошував на відмінності між поглядами російських слов'янофілів і київських українофілів: слов'янофіли зосереджені на утвердженні російської мови, культури, традицій, а українофіли на протигагу їм думають про малоросійську мову та літературу, поліпшення становища Малоросії¹.

Розправа над бунтівним українським гуртком не обмежилась ухвалями з визначенням покарань учасникам Кирило-Мефодіївського братства. Різні розпорядження об'єднувало ключове завдання Російської імперії — приборкати опозиційні інтелектуальні пошуки й викоренити українську мову та культуру. Наприклад, у грудні 1847 р. у висновку цензурного комітету при Київській духовній академії архимандрит Антоній, ректор Київської духовної семінарії, зауважив, що небажано публікувати проповіді укра-

¹ 1847 р. травень. — Проект доповіді О. Ф. Орлова Миколі I про слов'янофілів // Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. Київ: Наук. Думка, 1990. Т. 3. С. 307.

їнською мовою. Священнослужитель вважав, що українська мова принижує церкву та Слово Боже¹.

Суворе покарання учасників Кирило-Мефодіївського братства за «учений бред» і Т. Шевченка за сатиричну поезію українською мовою продемонстрували вибір Російської імперії в національній політиці щодо українців моделі культурного насилля, примусу, що відповідає визначенню етноциду. Українська мова набула статусу чи не найголовнішого ворога Російської імперії, а імперська ідентичність категорично й агресивно заперечувала самотність національної мови українців.

Причини непримиренної позиції російського імперіалізму щодо української мови, що на практиці реалізовувалась у формі етноциду, дослідники пов'язують із російською національною ідеєю, концепціями етногенезу й становлення державності. Розвиток ідеологемі «Великої Російської держави» докладно проаналізували історики, що дало вченим змогу виявити перевагу в ній міфів над науковістю, викривлення історичних фактів, маніпуляції. Наприклад, ці питання вивчали сучасні історики Я. Дашкевич (Дашкевич, Я. 2011), С. Плохій (Плохій, С. 2019), Л. Залізник (Залізник, Л. 2014), К. Галушко (Галушко, К. 2010). Дослідники одностайні у висновках щодо антинауковості привласнення до російської історіографії політичної, культурної та духовної спадщини Русі. Міфологемою спадковості Русь-Москва Російська імперія прагнула обґрунтувати територіальні прирощення, надати авторитетності й переконати в європейському характері російської державності через давність, славу та велич Києва.

Однак самовпевненому й зверхньому самозамилуванню в привласненій багатій культурній та історичній спадщині Русі російському імперіалізму заважали українці з оригінальними мовою та культурою, які очевидно відрізнялися від російської. Українська мова й культура лише існуванням ставила під сумнів російську історичну концепцію спадковості Русь-Москва, викривала штучність вигаданого образу Русі-Московії й загалом викликала безліч питань. Імперські філологи заперечували існування української мови, яку прагнули перетворити на діалект великоросійської мови, паралельно придворні історики виключили українців із історії Русі.

Накладені на українську мову заборони та обмеження не досягали кінцевої мети — знищити українців як етнокультурну спільноту. Натомість для Росії категорична позиція щодо української мови в другій половині XIX — на початку XX ст. породжувала небезпечні тенденції для самої імперії. Посиленням переслідування української мови, постійними її обмеженнями, приниженнями імперія заганяла себе в глухий кут. Імперська ідентичність непоступливістю, обмеженістю та нездатністю конструктив-

¹ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. 14.

но оновитися почала руйнувати саму імперію. Українська мова була викликом імперській ідентичності, а реакція імперії на цей виклик стала вироком для імперії.

За спостереженнями дослідників, у суспільно-політичних процесах не останню роль відіграє властиве природі людини прагнення до визнання її ідентичності й гідності. Ф. Фукуяма підкреслює, що бажання здобути визнання групи, яка зазнала відчуття скривдженості та приниження гідності, за емоційною силою потужніші за матеріальні чинники (Фукуяма, Ф. 2020, с. 20). Якщо оцінювати наслідки політики етноциду Російської імперії щодо мови та культури українців, то посилення тиску на українську мову й ідентичність іще більше розпалювало неприязнь до влади імперії. До того ж почуття гіркоти від приниження на етнічному ґрунті, позбавлення права на освіту, задоволення культурних, духовних та інтелектуальних потреб рідною мовою підживлювала соціально-економічна несправедливість, злиденне життя й важка праця більшості українського селянства. Отже, поєднання відчуття національного приниження та матеріального визиску збільшували прагнення визнання приниженої гідності, створювали підґрунтя для розширення соціальної бази протесту, сприяли консолідації української спільноти в боротьбі проти національного приниження в Російській імперії.

Деформацію етносоціального складу українських губерній внаслідок колоніальної політики Російської імперії XIX — на початку XX ст. доволі широко висвітлено в науковій літературі. Так, невеликі земельні наділи зумовлювали бідність українських селян на противагу нечисленній групі дворян-землевласників, володіння яких в українських губерніях у рази перевищували селянські. Наприклад, станом на 1877 р. 1937 тис. селянських дворів вели господарство на 18,7 млн десятин, на відміну від 19 млн десятин земельних володінь дворянства (Ігнатова Л. & Рамазанов Ш., 2015). Враховуючи те, що наприкінці XIX ст. 93% українців були селянами (Грицак, Я. 2019, с. 118), це демонструє вкрай несправедливий поділ земельних угідь України — українська земля забезпечувала достаток панства, більшість якого становили не українці, а російське, польське дворянство, а також русифіковані нащадки козацької старшини.

Також непропорційно до етнічного складу населення українських губерній українці були представлені в торгівлі й промисловості. Загалом в українських губерніях верству торговців і комерсантів 86,9% становили росіяни та євреї проти 13,1% українців (Поліщук, Ю. 2016, с. 401).

Важливість як національного, так і соціального протестів у національно-визвольній боротьбі українців також відзначають українські історики. Наприклад, відомий представник наукового кола української діаспори І. Лисяк-Рудницький підкреслював значну роль соціальних елементів у формуванні ідеології українського національно-визвольного руху, зокрема

в поширенні соціалістичної ідеології серед молодого покоління української інтелігенції кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Лисяк-Рудницький, І. 1994, с. 188).

Ф. Фукуяма наводить приклад того, як принижена гідність особистості пересічної людини у формі обмеження її права на заробіток для забезпечення життєвих потреб, привселюдна образа та відмова держави підтримати громадянина спровокувала масштабні протести сучасності, широкі відомі як «Арабська весна». Це історія туніського вуличного торговця овочами Мохамеда Буазізі, який 2010 р. спалив себе після конфіскації товару та відмови уповноваженого органу прийняти його скаргу (Фукуяма, Ф. 2020, с. 50). Ф. Фукуяма характеризує також українську «Революцію гідності» не лише як супротив корупції та боротьбу за демократію. У протестах проти спрямування політики тодішнього президента України В. Януковича на посилення партнерства з Росією та у вимогах протестувальників повернутися до визначеного курсу на зближення з Євросоюзом Ф. Фукуяма вбачає прагнення українців до однакового ставлення до всіх громадян (Фукуяма, Ф. 2020, с. 52–53)¹.

Отже, в Російській імперії мільйони українських селян щоденно відчували приниження гідності злидненим життям на кучих земельних наділах, обмеженням освіти й національних прав, що підсилювало негативне сприйняття імперської влади та прагнення до визнання рівних прав.

Тож політика етноциду й безжального визиску українства з боку Російської імперії не лише породжувала гостре прагнення українців до визнання приниженої гідності, що втілювалось у розгортанні національно-визвольного руху, а й наближала розпад імперії уповільненням темпів економічного розвитку, технічного прогресу, політичною нестабільністю.

Вкрай негативні наслідки для стабільності та прогресу самої Російської імперії мала державна політика в національній освіті, зокрема в українських губерніях. Модернізація, хоч із запізненням порівняно з європейськими країнами, розпочалась і в Російській імперії. Збільшення кількості промислових підприємств потребувало відповідного кадрового ресурсу, робітників хоча б з елементарною освітою. Російська мережа освіти не забезпечувала українські губернії школами кількісно й не відповідала вимогам часу якісно. На початку ХХ ст. мережа освіти Російської імперії порівняно з іншими країнами охоплювала навчанням набагато менше населення. Канадський дослідник українського коріння Б. Кравченко наводить дані про стан освіти в Росії та зарубіжних країнах за матеріалами публікацій «Правди» 1912 р.,

¹ Показово, що науковий редактор московського видання російського перекладу в примітках висловив незгоду з Ф. Фукуямою, якого звинувачує у вільному трактуванні «помаранчевої революції» України, по суті, ставить під сумнів фальсифікацію результатів другого туру президентських виборів в Україні 2004 р. та вважає, що переголосування II туру відбулося під тиском Заходу всупереч Конституції України. Див.: Фукуяма Ф. Стремление к признанию и политика неприятия. Москва: Альпина Паблишер, 2019. С. 71.

відповідно до яких у Німеччині та Англії учні становили 17% населення, у Франції — 14%, у Японії — 12%, у Сполучених Штатах — близько 12%, а в Росії — 3,8%. Варто звернути увагу й на несправедливий розподіл учнів по губерніях Російської імперії. Так, у Петербурзькому навчальному окрузі учні початкових класів становили 4,8% населення, Московському — 5,3%, натомість у Київському ці показники були меншими за столичні удвічі — 2,2% (Кравченко, Б. 1997, с. 10).

Характеристики письменності населення в українських губерніях були меншими за середні по імперії. Кількість письменних в українських губерніях станом на 1897 р. коливалася від 27,9% (Таврійська губ.) до 15,5% (Подільська) (Турченко, Ф. 2004, с. 24). Ще гірше ситуація з освітою склалась у сільській місцевості українських губерній, поміж українських селян частка неписьменних сягала 91–96% (Кравченко, Б. 1997, с. 42).

Українська інтелігенція, російські педагоги, освітяни інших національних груп Російської імперії одностайно заявляли про нагальну необхідність запровадження загальної початкової освіти рідною мовою. Наприклад, І. Гаспринський, відомий кримсько-татарський громадсько-політичний діяч, просвітник кінця XIX — початку XX ст., на власному досвіді роботи вчителем у державній школі переконався в негативних наслідках для мусульманських дітей навчання російською мовою, тому російськомовну школу для татар він називав «мертвонародженою»¹. Мусульманські діти не розуміли російської мови, тому їх навчання не мало результатів. Гаспринський І. пропонував запровадити на початковому етапі освіти дітей-мусульман навчання рідною мовою, а вже потім навчати їх російській мові та культурі².

У документах зафіксовано численні свідчення про навчальну неефективність російськомовної освіти для українських селянських дітей через нерозуміння російської мови. Як приклад наведемо історію з практики сільського вчителя українського села кінця XIX ст., котру опублікував львівський літературно-науковий журнал «Правда» 1889 р. Розповідь молодого вчителя переповів автор А. Глаголь, ймовірно, за цим псевдонімом криється постать видатного українського письменника І. Нечуя-Левицького. Принаймні відомо, що під таким псевдонімом він публікував матеріали в «Правді»³. Молодий учитель поділився висновками щодо спостереження за учнями сільської школи в одній із українських губерній Російської імперії. Сумніви в ефективності навчання виникли в нього після двох тижнів навчання дітей російською мовою. Діти ніяк не могли навчитися читати. Остаточо вчитель переконався в незрозумілості російської мови для українських селянських дітей

¹ Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина: Симферополь: Тип. Спиро, 1881. С. 32.

² Гаспринский И. Русское мусульманство. Мысли, заметки и наблюдения мусульманина: Симферополь: Тип. Спиро, 1881. С. 34.

³ Нечуй-Левицький Іван Семенович. URL: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/item/0008682>

після того, як учні на пропозицію російською мовою піти «завтракати» не відреагували, а ось на дозвіл українською «снідати» одразу зірвалися з місць: «Як схопляться мої хлопці та просто до дверей: трохи мене з ніг не звалили. Тоді тільки, каже він, я догадався, що хлопці нічого не розуміють моєї викладової російської мови»¹. За спостереженням вчителя, діти українських селян не зрозуміли ні пояснень вчителя російською мовою, ані змісту підручників, які рясніли російськими прислів'ями, піснями, назвами побутових предметів російського села.

У листопаді 1910 р. депутат від Києва, член партії кадетів, учений-історик, І. В. Лучицький, виступаючи в Державній Думі Росії, обґрунтував ефективність початкового навчання дітей рідною мовою з позиції педагогіки та європейського освітнього досвіду. На його думку, без знання рідної мови, без інтелектуального розвитку дитини на базі зрозумілого їй матеріалу неможливо дати учню освіту та знання російської мови, тому лише дозвіл навчати дітей українською мовою дасть змогу подолати катастрофічно низький рівень письменності в українських губерніях².

Обмежень і мовних утисків зазнавала не тільки українська наукова й творча інтелігенція. З таким стикались українські селяни та мешканці міст. Наприклад, відверте нерозуміння й розчарування відчували селяни Житомирщини, коли священник не прочитав замовлену панахиду до 50 років смерті Шевченка, про що повідомив В. Дейнека до редакції газети «Рада» 1911 р.³. Або історія селянина Олексія Коваленка з хутора Власів Воронізької губ., який у листопаді 1910 р. отримав двотижнєве ув'язнення за замовлення в типографії Києва 100 примірників вірша П. Чубинського «Ще не вмерла Україна»⁴.

З кінця XIX ст. міжнародна ситуація в Європі напружувалась, а на початку XX ст. конфлікти між європейськими імперіями не згасали, а навпаки, поглиблювались, вірогідність війни наростала щороку. В таких умовах Росія непоступливістю, відмовою від компромісних рішень ризикувала загострити національне питання. Оскільки, на відміну від європейських колоніальних держав, колонії Російської імперії входили безпосередньо до складу держави, повстання поневолених народів було набагато небезпечнішим для російського імперського центру, ніж повстання Індії проти Британії, особливо в умовах воєнних дій.

Парадоксально, але втрачене відчуття безпеки, зарозумілість та, можливо, відчай, страх імперського центру на початку XX ст., які прискорюва-

¹ Глаголь А. Російська народна школа на Україні // Правда. 1889. Вип. II–III. С. 127–128.

² Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. 468.

³ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. 481.

⁴ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання / упоряд. Г. Боряк. Київ: Кліо, 2015. С. 476–477.

ли розпад імперії, так і сприяли зміцненню української ідентичності, зростанню протестних настроїв та національно-визвольних ідей. У тих небезпечних для Російської імперії умовах абсолютно алогічними були політика етноциду й посилення переслідування української мови. Уряд імперії не брав до уваги наукових висновків деяких російських учених на початку ХХ ст., за якими українська мова визнавалась самостійною (Бардаш, О. 2011, с. 77). Київський генерал-губернатор М. Драгомиров вважав, що дозвіл книгодрукування українською мовою може стати ефективним засобом боротьби з польськими впливами, тому 1903 р. дозволив до друку в «Київській старовині» літературні твори українською, але з російським правописом (Бардаш, О. 2011, с. 106).

Імперія вперто трималася за міфічну імперську концепцію. Завзяті прихильники монархізму й послідовники ідеологеми «великої імперії» переслідували українських патріотів, публічно принижували українську мову та культуру. В. Шульгін, відомий апологет російського монархізму й шовінізму, українофоб, редактор сумнозвісної газети «Киевлянин», звинувачував українську мову в усіх можливих злочинах, заколотах, замаху проти Росії. То він пов'язував прагнення захистити право на використання української мови з підступними прихованими сепаратистськими планами, то прагненнями розколоти «єдиний» народ¹.

Українська мова й національна культурна традиція в усій красі та оригінальності самим лише існуванням викривала штучність російської концепції розвитку Росії як політичної й культурної спадкоємниці Русі. Оскільки російська концепція «великої імперії» ґрунтувалася на претензіях на київську історичну та культурну спадщину, самотність української мови й культури давали підстави для сумнівів щодо схеми російського історичного розвитку та етногенезу. Українська мова й культура постійно кидали виклик імперії. Росія вживала заходів, спрямованих на знищення української культурної та мовної самотності, що дає підстави характеризувати національну політику Російської імперії щодо української культури як етноцид. Однак навіть витіснена з освітньої й публічної сфери, заборонена та невизнана, українська мова не зникала і далі заперечувала імперську концепцію. Водночас в умовах модернізації й трансформації української спільноти в модерну націю знищити українську мову, культурну традицію, історичну пам'ять уже було неможливо. Навпаки, жорстокі репресивні заходи породжували прагнення до визнання, а поєднання національного приниження з соціально-економічним визиском природних і трудових ресурсів України посилювали національно-визвольні прагнення українців. Непоступливість Російської імперії в українському питанні спричиняла наростання небезпечних явищ для самої імперії, яка

¹ Шульгін В. Украинствующие и мы. Белград : Изд-во И. З. Рыбинского, 1939. 32 с.

врешті припинила існування 1917 р. Зокрема, низький рівень освіти, що ставав перешкодою для наростання темпів модернізації, мовна та культурна ізоляція українських селян стали базою для конструювання ідентичності модерної нації в колах українських інтелектуалів. В умовах наближення Першої світової війни загострення національних конфліктів у Російській імперії зумовлювало внутрішню небезпеку й віддавало перевагу ворожому блоку. Нездатність імперії до модернізації, компромісів, а також посилення обмежень у мовній політиці перетворили виклик української мови на вирок імперії.

Андерсон, Б. 2001. *Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ: Критика.

Бардаш, О. 2011. *Російське самодержавство та суспільно-культурне життя в Україні на початку ХХ ст. (1900–1917 рр.)*. Київ: Український пріоритет.

Винарчук, Т. 2014. Внутрішні фронтири на Півдні України (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). *Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т. 1*. Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України; ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України». С. 168–171.

Галушко, К. 2010. *Український націоналізм: ликбез для русских, или Кто придумал Украину*. Киев: Темпора.

Головко, В. 2005. Етноцид. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е — Й*. Київ: Наукова думка. С. 66.

Горбань, Т. 2007. «Інородці» чи складова «єдиноруської нації»: українці в етнополітичній моделі Російської імперії (кінець ХІХ — початок ХХ століть). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Вип. 91–93. С. 78–82.

Грицак, Я. 2019. *Нарис історії України. Формування модерної нації ХІХ–ХХ століття*. Київ: Yakaboo Publishing.

Дашкевич, Я. 2011. Як Московія привласнила історію Київської Русі. *Універсум*. № 11–12. [Online]. Available at: <http://surl.li/egteg>

Дзюба, І. 2012. Русифікація в українському контексті. *Енциклопедія історії України*. Т. 9: Прил — С. Київ: Наукова думка. С. 372–380.

Залізняка, Л. 2014. *Україна між Сходом і Заходом. Про витоки і суть російсько-української війни 2014 року*. Київ: Шлях.

Ігнатова, Л. & Рамазанов, Ш. 2015. Соціальна структура українського суспільства в Російській імперії пореформеного періоду (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). *Сторінки історії*. № 28. С. 27–37.

Каппелер, А. 2005. *Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад*. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету.

Кравченко, Б. 1997. *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття*. Київ: Основи.

Кравченко, В. 2011. *Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії*. Київ: Критика.

Латыпова, Р. 2014. Деятельность Н.И. Ильминского в создании башкирского алфавита. *Universum: Филология и искусствоведение : электрон. науч. журнал*. № 3 (5). URL: <http://surl.li/lccpl>

Лисяк-Рудницький, І. 1994. Інтелектуальні початки нової України. *Історичні есе*. Т. І. Київ: Основи. С. 173–191.

Масенко, Л. ред. 2005. *Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду*: Док. і матеріали. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія».

Плохий, С. 2019. *Загублене царство. Історія «руського мира» з 1470 року до сьогодні*. Харків: Фоліо.

Поліщук, Ю. 2016. Соціокультурні трансформації в Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 3–4 (83–84). С. 391–408.

Сміт, Е. 1994. *Національна ідентичність*. Київ: Основи.

Турченко, Ф. 2004. Південь України напередодні Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 17. С. 7–47.

Фукуяма, Ф. 2018. *Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції*. Київ: Наш формат.

Фукуяма, Ф. 2020. *Ідентичність. Потреба в гідності й політика скривдженості*. Київ: Наш формат.

Ясь, О. 2003. Асиміляція. *Енциклопедія історії України. Т. 1: А-В*. Київ: Наукова думка. С. 145–146.

Anderson, B. 2001. *Uciavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia u poshyrennia natsionalizmu [Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism]*. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

Bardash, O. D. 2011. *Rosiiske samoderzhavstvo ta suspilno-kulturne zhyttia v Ukraini na pochatku XX st. (1900–1917 rr.) [Russian Tsarism's and Social-Cultured Existence in Ukrainian at the Beginning 20th Century (1900–1917)]*. Kyiv: Ukrainskiy priorityet. [In Ukrainian].

Vynarchuk, T. 2014. *Vnutrishni frontyry na Pivdni Ukrainy (kinets XIX — pochatok XX st.) [Internal Frontiers in the South of Ukraine (Late XIX — Early XX Centuries)]*. *Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: u 2 t. T. 1*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy; DU «Instytut vsesvitnoi istorii Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy». S. 168–171. [In Ukrainian].

Galushko, K. 2010. *Ukrainskiy natsionalizm: likbez dlya russkikh, ili Kto pridumal Ukrainu [Ukrainian Nationalism: educational program for Russians, or Who Invented Ukraine]*. Kiyev: Tempora. [In Russian].

Holovko, V. 2005. *Etnotsyd [Ethnocide]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Т. 3. Kyiv: Naukova dumka. S. 66. [In Ukrainian].

Horban, T. 2007. «Inorodtsi» chy skladova «iedynoruskoi natsii»: ukraintsi v etnopolitychnii modeli Rosiiskoi imperii (kinets XIX — pochatok XX stolit) [«Inorodtsi» or a Component of the «United Russian Nation»: Ukrainians in the Ethnopolitical Model of the Russian Empire (Late XIX — Early XX Centuries)]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. Vyp. 91–93. S. 78–82. [In Ukrainian].

Hrytsak, Ya. 2019. *Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia [Essay on the history of Ukraine. Formation of a modern nation of the XIX–XX centuries]*. Kyiv: Yakaboo Publishing. [In Ukrainian].

Dashkevych, Ya. 2011. *Yak Moskoviia pryvlasnyla istoriiu Kyivskoi Rusi [How Muscovy appropriated the history of Kievan Rus]*. *Universum*. № 11–12. [Online]. Available at: <http://surl.li/egteg>. [In Ukrainian].

Dziuba, I. 2012. *Rusyfikatsiia v ukrainskomu konteksti [Russification in the Ukrainian Context]*. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Т. 9. Kyiv: Naukova dumka. С. 372–380. [In Ukrainian].

Zalizniak, L. 2014. *Ukraina mizh Shkhodom i Zakhodom. Pro vytyky i sut rosiisko-ukrainskoi viiny 2014 roku [Ukraine Between East and West: On the Origins and Essence of the Russian-Ukrainian War of 2014]*. Kyiv: Shliakh. [In Ukrainian].

Ihnatova, L. & Ramazanov, Sh. 2015. Sotsialna struktura ukrainskoho suspilstva v Rosiiskii imperii poreformenoho periodu (druga polovyna XIX — pochatok XX st.) [The Social Structure of Ukrainian Society in the Russian Empires of the Post-Reform Period (Second Half of the Nineteenth — Early Twentieth Century)]. *Storinky istoriyi*. № 28. S. 27–37 [In Ukrainian].

Kappeler, A. 2005. *Rosiiia yak polietnichna imperiia: Vynyknennia. Istoriia. Rozpad [Russia as Multi-Ethnic Empire: Origin. History. Disintegration]*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho Katolytskoho Universytetu. [In Ukrainian].

Kravchenko, B. 1997. *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX stolittia [Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine]*. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].

Kravchenko, V. 2011. *Ukraina, Imperiia, Rosiia. Vybrani staty z modernoi istorii ta istoriohrafii [Ukraine, Empire, Russia. Selected Studies in Modern History and Historiography]*. Kyiv: Krytyka. [In Ukrainian].

Latypova, R. 2014. Deyatelnost N. I. Ilminskogo v sozdanii bashkirskogo alfavita [The Activities of N. I. Ilminsky on the Creation of the Bashkir Alphabet]. *Universum: Filologiya i iskusstvovedenie*: elektron. nauch. zhurnal. № 3 (5). [Online]. Available at: <http://surl.li/lcpl> [In Russian].

Lysiak-Rudnytsky, I. *Intelektualni pochatky novoi Ukrainy. Istorychni ese [The Intellectual Origins of Modern Ukraine. Historical Essays]*. T. I. Kyiv: Osnovy. S. 173–191. [In Ukrainian]

Masenko, L. red. 2005. *Ukrainska mova u XX storichchi: istoriia linhvotsydu [Ukrainian Language in the Twentieth Century: the History of Linguicide]*: Dok. i materialy. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». [In Ukrainian].

Plokhii, S. 2019. *Zahublene tsarstvo. Istoriia «russkoho myra» z 1470 roku do sohodni [Lost Kingdom: The Quest for Empire and the Making of the Russian Nation]*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Polishchuk, Yu. 2016. Sotsiokulturni transformatsii v Ukraini naprykintsi XIX — na pochatu XX st. [Sociocultural Transformations in the Russian Ukraine Late XIX — Early XX Century]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 3–4 (83–84). S. 391–408. [In Ukrainian].

Smith, A. D. 1994. *Natsionalna identychnist [National Identity]*. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].

Turchenko, F. 2004. Pivden Ukrainy naperedodni Pershoi svitovoi viiny [South of Ukraine on the Eve of the First World War]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*. № 17. C. 7–47. [In Ukrainian].

Fukuyama, F. 2018. *Iytyky politychnoho poriadku. Vid pradavnykh chasiv do Frantsuzkoi revoliutsii [The Origins of Political Order: From Prehuman Times to the French Revolution]*. Kyiv: Nash format. [In Ukrainian].

Fukuyama, F. 2020. *Identychnist. Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti [Identity: The Demand for Dignity and the Politics of Resentment]*. Kyiv : Nash format. [In Ukrainian]

Yas, O. 2003. Asymiliatsiia [Assimilation]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: T. 1. Kyiv: Naukova dumka. S 145–146. [In Ukrainian].